

(с. 105–112) та стаття «Бастіонні укріплення Правобережжя XVI–XVII ст.: спроба типології» (с. 113–122), в якій автор виділяє 4 основні типи розвитку бастіонної системи укріплень, що використовувались у розглядуваний час в Україні.

Ознайомившись із дослідженням Олексія Глушка, викликає щирий подив, що ця високопрофесійна праця виконана дуже молодим дослідником – магістром, у подальшому – аспірантом. Вона характеризує автора як зрілого, вдумливого науковця, а його книгу – як оригінальне та цілісне історико-архітектурне й історико-археологічне дослідження, у якому чітко виділені специфічні риси фортечних систем України XV–XVII ст., що вирізняє їх із масиву європейської фортечно-замкової архітектури. Без сумніву, ця монографія надовго стане настільною книгою для фахівців – істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, і поповнить низку добротних наукових видань, присвячених дослідженню давніх пам'яток України.

На жаль, доля молодого талановитого дослідника склалася трагічно – Олексія Глушка не стало на самому початку його життя в науці, яке обіцяло бути насиченим і плідним. Про це красномовно свідчить рецензована книга.

Ми повинні бути вдячні її укладачам і видавцям, які донесли до читача унікальні, досить глибокі та цікаві думки й спостереження молодого вченого, які беззаперечно можна вважати новим словом у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на території Правобережної України.

|| В.В. КОРНІЄНКО

**|| Нова знахідка графіті зі згадкою
|| Всеволода Ярославича у Софії Київській**

Під час планованих епіграфічних досліджень у вівтарній частині дяконника Софії Київської було виявлене графіті, в якому йдеться про дату смерті сина Ярослава Володимировича (Мудрого) Всеволода-Андрія. На сьогоднішній день це вже третє графіті, в тексті якого згадується цей князь. Перші два відомі науковому загалу – № 4 [1] та № 99 [2], інше ж, № 2756, публікується вперше.

Напис виконаний на фресці з образом Св. Василя Великого [3], що знаходиться у північно-східному куті віми приділа Свв. Іоакима та Анни (рис. 1–2). Поверхня стародавнього тиньку в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями. На фресці простежуються 3 рядки (рис. 3), хоча не можна виключати наявності також ще одного або кількох рядків нижче, адже під записом стародавній тиньк утрачений. Співвіднесення розмірів літер і довжини першого рядка, в якому фіксуються початок та закінчення, дозволяє встановити, що кожен складався приблизно з 25 літер, тобто на фресці був виконаний досить великий за обсягом текст, від якого збереглося трохи більше третини знаків.

На початку верхнього рядка можемо розпізнати літери **МЦ** з надрядковою **Г**, що є традиційним скороченням слова **мѣсѧца**. Наступні два знаки пошкоджені вибоєм, ідентифікувати їх не є можливим. Контекст і контури вибоєм дозволяють реконструювати тут 2 літери **А**, одна з яких є закінченням першого слова, а інша – початком другого. Далі на фресці чітко читаються чотири літери **ПРИА**, які однозначно визначаються як середня частина назви місяця – **априла**. Наступні 3 знаки пошкоджені. Перший із них має реконструюватися як закінчення **а** назви місяця. Дві останні за контекстом як складова традиційної формули пам'ятного напису – можуть бути ідентифіковані як прийменник **въ** або 2 цифри дати. Вірогідний варіант їх реконструкції розглянемо нижче. Незважаючи на пошкодження, наступна літера за контурами впевнено читається як **Д** і має визначатися як початок слова **д(ь)нь**. Далі тиньк сильно пошкоджений великим вибоєм, простежуються 2 верхні фрагменти літер у вигляді невеликих дуг, завдяки чому вони можуть бути реконструйовані як **Є** та **Г**. Наступна літера **Т** збереглась повністю, за нею простежуються 2 пошкоджені літери. Перша може бути визначена як **О** або **А**, друга – **Р** або **В**, від якої відлігла щогла та фрагмент верхньої петлі. Передостанній знак знищений вибоєм, останній впевнено ідентифікується як **Є**. Відтак, зважаючи на наявні чітко визначені літери останнє слово першого рядка слід реконструювати як дієслово **престависѧ**, закінчення якого у вигляді літери **А** добре помітне на початку другого рядка.

Враховуючи структуру тексту першого рядка, як зазначено вище, 2 пошкоджені літери перед словом **днь** можна реконструювати або як зазначення дати **ІГ** (=13) або ж як прийменник **въ**. Спробуємо з'ясувати, який варіант є більш вірогідним. Між збереженою в рядку літерою **д** та фрагментарно збереженими літерами **єс** відстань така, що дозволяє розмістити не більше чотирьох літер – закінчення **нь** в слові **днь** та початок **пр** у слові **престависѧ**. Відтак, якщо ми реконструюємо в цьому місці прийменник **въ**, то після слова **днь**, відповідно до структури формули, мали би бути вказані літери дати **ІГ**. Адже для умови їх відсутності традиційна формула пам'ятного запису втрачає сенс. Але для цих двох літер просто не вистачає місця. Тож більш вірогідним скidaється на те, що дата **ІГ** стояла перед словом **днь**, хоча, звичайно ж, не можна виключати, що автор графіті міг пропустити дату за неувважністю та реконструювати 2 пошкоджені літери як **въ**. Однак, подальші спостереження над текстом (адже нижче автором наводиться дата смерті згадуваної в записі особи) дозволяють реконструювати втрачені літери як прийменник **въ**.

Як уже зазначалося вище, другий рядок розпочинається з літери **А**. Наступний знак практично повністю знищений вибоєм, далі чітко читаються літери **ЄЄ**. Дві наступні за ними сильно пошкоджені, проте за збереженими контурами вони відносно впевнено можуть бути реконструйовані як склад **ВО**. Незважаючи на часткову руйнацію прорізів, наступні літери також

за контурами впевнено ідентифікуються як **ЛОДЪ**. Закінчення рядка не збереглося через вивал стародавнього тиньку. Відтак, у другому рядку реконструюється лише одне слово, яке є ім'ям померлої людини – **Всеволодъ**.

На початку третього рядка чітко читаються 2 літери **ГІ**, над якими збереглися залишки титла, за ними – **Ъ**. Наступні 3 знаки сильно пошкоджені вибоєм, але за збереженими частинами вони впевнено ідентифікуються як склад **МЕР**. Літера за ними знищена вибоєм, а 3 інші, хоча й частково пошкоджені, проте впевнено визначаються як **Ъ**, **С** та **Е**. Відтак, у третьому рядку читається цифра 13 та реконструюється дієслово **Ъмерль**.

Отже, наявний на стіні текст може бути представлений наступним чином: 3 розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів [4]:

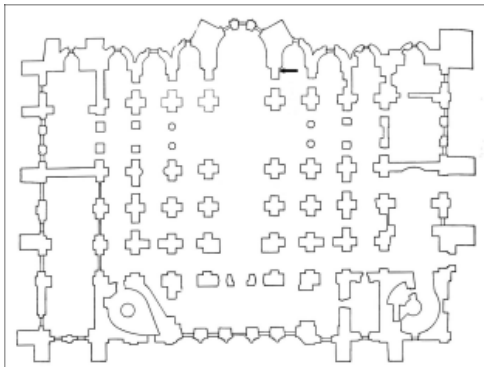
м^сц^с--прил---д-----тав-с
 м-севолодъ-----
 гт ъмер-ъсе-----

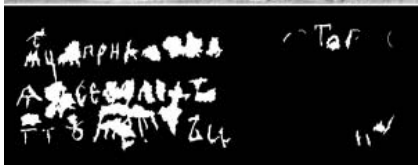
**М(ъ)с(м)ц[а а]прил[м] [въ] д(ь)[нь прес]тав[и]с[а] [в]
 севолодъ ...ГІ ъмер[л]ъ се[редоѡж] ...**

Місяця квітня вдень приставився Всеволод ... 13-го номер середою ...

Зважаючи на розташування графіті у вівтарній частині, його автором найвірогідніше був софійський клірик. Доволі цікаво, що він фактично повідомив ту саму інформацію щодо смерті Всеволода Ярославича, що й дружинник князя Дмитро, автор графіті № 4: **Въ великын четвергъ рака положена высть. Ото Андреа роуцьскын къназъ благын. А Дмитръ ѡалъ отрочькъ его мѣсца априла въ ІД. А ве середе оумърль по овѣде** [5]. Тож, обидва автори зазначають, що князь помер удень, уточнюючи літописне повідомлення під 1093 р.: **преставися великий князь Всеволодъ, сынъ Ярославъ, внукъ Володимеръ, мѣсяца априла въ 13 день, а погребенъ высть 14 день недѣли сущи тогда**

и дни сущю четверткѣ, в онъ же положенъ высть въ гробѣ в велицѣй церькви святыя Гофья [6]. Хоча обидва графіті не містять указівки року виконання, контекстний аналіз дозволяє датувати час виконання записів № 4 та № 2756 другою декадою квітня 1093 р., а найвірогідніше – до 14 квітня, коли Всеволода Ярославича

поховали у Софійському соборі. Для цього у північній внутрішній галереї храму було зведено великий склеп-усипальню [7]. Залишки цього склепу в 1952 р. були досліджені археологом М. Каргером [8]. Вони мали вигляд двох відрізків перегородки, яка проходила поперек галереї, сполучаючи її північну та південну стіни. Ці відрізки перегородки, зведеної впритул до східної поверхні пілонів стін галереї, мають товщину до 0,45 м і лежать на 15 см нижче сучасного рівня підлоги; вони збереглися на висоту 20 см. Зважаючи на те, що їх складено з плінфи на світло-рожевому цем'янковому розчині й вони закривають нижню частину фресок стін, ці фрагменти є залишками давньоруського цегляного склепу, побудованого вже після основного розпису собору. Причому східна поверхня обох відрізків зберегла на собі залишки фрескового тиньку з темно-червоним (пурпуровим) пофарбуванням. Саме над цим склепом-усипальнею був видряпаний знак-тризуб, що атрибутований автором даної статті як приналежний Всеволоду Ярославичу [9].

Джерела та література

1. *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К., 1966. – С. 18–24, табл. V–VI. Прочитання коригували В. Орел та А. Кулик (див.: *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити // *Археология*. – 1995. – № 1. – С. 127–128), А. Зализняк [див.: *Зализняк А.А.* К изучению древнерусских надписей // *Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А.* Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). – Т. XI. – М., 2004. – С. 258–262). Нові результати дослідження див.: *Корнієнко В.В.* Графіті зі згадкою Всеволода Ярославича в світлі нових епіграфічних досліджень в Софії Київській // *Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.).* – К., 2010. – С. 365–367.

2. *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 9–12, табл. I–II, 1. Нові результати дослідження див.: *Корнієнко В.В.* Вказана праця. – С. 367–369.
3. Фреска як образ святиителя Василя Великого за іконографією атрибутована В. Сарабьяновим – його доповідь «Образ священства в росписях Софии Киевской» на XIX-й Всеросійській науковій сесії візантиністів «Российское византиноведение: традиции и перспективы» (Москва, Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова, історичний факультет, 27–29 січня 2011 р.).
4. Згідно прийнятої методики автора даної статті (див.: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К., 2010. – С. 6–7) під час реконструкції текстів використовуються 4 види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у т. ч. й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвосня літер, обумовлене ушкодженням штукатурки в процесі видряпування літери та необхідністю її додаткового написання.
5. Текст подається відповідно до дослідження автора без указівки втрачених і пропущених літер за виданням: *Корнієнко В.В.* Графіті зі згадкою... – С. 367.
6. *Бугославский С.А.* Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М., 2006. – С. 238.
7. *Нікітенко Н.М.* Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000. – С. 39; *Нікітенко Н.* Святая София Киевская. – К., 2008. – С. 358–359.
8. Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», НАДР 918: *Каргер М.К.* Отчет об археологическом исследовании в Киевском Софийском соборе в 1952 г., арк. 23–24.
9. *Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В.* Княжий знак Всеволода Ярославича в графіті Софії Київської // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.). – К., 2010. – С. 302–312.

Г.М. БИЧКОВСЬКА

**Видавнича діяльність Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК***

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури розпочав свою видавничу діяльність майже відразу після свого заснування – спільним рішенням Президії АН України та Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у травні 1991 р. Ця науково-дослідна установа була покликана об'єднати зусилля академічної науки та громадськості для зміцнення теоретичного підґрунтя пам'яткознавчих досліджень, вироблення сучасних наукових підходів до виявлення та визначення категорій пам'яток, відновлення історико-культурного середовища міст і сіл України, розширення наукового співробітництва з провідними зарубіжними пам'яткознавчими центрами. Практична діяльність Центру була спрямована на вирішення завдань

* У даному випуску збірника ми починаємо друкувати огляд видавничої діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК за 1991–2011 роки.